

Конспект лекції до Теми «Договірне право у період дії воєнного стану в Україні»

Мета вивчення теми: засвоєння особливостей нормативного регулювання договірних відносин у період дії воєнного стану.

План:

1. Договірні відносини у воєнний час: загальна характеристика особливостей.
2. Застосування штрафних санкцій в договірних відносинах в умовах воєнного стану. Актуальна практика Верховного Суду.

Рекомендовані нормативно- правові акти:

Цивільний кодекс України від 16.01.2003 №435-IV (прикінцеві та перехідні положення). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 №389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.

Про торгово-промислові палати в Україні : Закон України від 02.12.1997 №671/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-%D0%B2%D1%80#Text>.

Деякі питання здійснення оборонних закупівель на період дії правового режиму воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.11.2022 №1275. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1275-2022-%D0%BF#Text>.

Деякі питання здійснення публічних закупівель товарів, робіт і послуг для задоволення нагальних потреб функціонування держави в умовах воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 2.03.2022 №185. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-2022-п>.

Про внесення змін до особливостей здійснення публічних закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених Законом України «Про публічні закупівлі», на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування : Постанова Кабінету Міністрів України від 30.01.2026 №112. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/112-2026-%D0%BF#Text>.

Про затвердження особливостей здійснення публічних закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених Законом України «Про публічні закупівлі», на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування : Постанова Кабінету Міністрів України від 12.10.2022 №1178. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1178-2022-п>.

Огляд судової практики Верховного Суду з вирішення господарських спорів в умовах воєнного стану. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/voenstan_KGS.pdf.

Рекомендації ТПП України щодо посилення на надзвичайні, непередбачувальні, невідворотні обставини та засвідчення форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) в період військової агресії російської федерації проти України. URL: <https://ucci.org.ua/rekomendatsiyi>.

1. Договірні відносини у воєнний час: загальна характеристика особливостей¹

Внаслідок бойових дій, тимчасової окупації певних українських територій, ракетних обстрілів та інших обставин, пов'язаних з війною, виконання багатьох зобов'язань за цивільно-правовими договорами ускладнюється або стає неможливим. Відразу постає питання про можливість чи неможливість застосування у договірних правовідносинах форс-мажору. Як ми знаємо, автоматично форс-мажор не застосовується. Між форс-мажорними обставинами і неможливістю виконати якийсь конкретне договірне зобов'язання повинен існувати причинно-наслідковий зв'язок. Сам по собі воєнний стан не слід розцінювати як можливість невиконання зобов'язань за договорами. Варто розбиратися в деталях, за потреби – збирати докази та готуватися до судового розгляду.

Засвідчення форс-мажорних обставин Торгово-промисловою палатою (далі – ТПП). Згідно з чинним регламентом ТПП, засвідчення форс-мажорних обставин здійснюється окремо за кожним договором шляхом оформлення сертифікатів. Проте у зв'язку з винятковою ситуацією в Україні – введенням воєнного стану – Торгово-промислова палата підготувала та розмістила на своїй офіційній веб-сторінці загальний лист про засвідчення форс-мажорних обставин (№2024/02.0-7.1 лист від 28.02.2022 <https://ucci.org.ua/uploads/files/621cba543cda9382669631.pdf>). Виникає запитання: чи буде цей лист братися до уваги судами як доказ? Якщо й так, то стороні договору все одно потрібно буде доводити, що саме воєнний стан спричинив невиконання зобов'язань. Крім того, не слід забувати про те, що правовий зміст поняття форс-мажору не передбачає звільнення від самого виконання зобов'язання. Йдеться лише про можливість звільнення сторони договору від цивільно-правової відповідальності у разі невиконання або порушення умов виконання зобов'язання. Якщо виконання зобов'язання в принципі можливе, то його слід виконувати. Ймовірно у зв'язку з порушенням договірних зобов'язань у період воєнного стану доведеться вирішувати в суді велику кількість спорів. При цьому судом буде надаватись оцінка всім доказам. Окремо суд буде оцінювати достовірність, належність та допустимість кожного доказу. Також в цілому суд буде встановлювати взаємний зв'язок доказів та їхню достатність у сукупності. Специфіка побудови правової позиції в спорах щодо виконання договірних зобов'язань буде багато в чому залежати від виду цивільно-правового договору. Зокрема, це будуть договори купівлі-продажу, позики, оренди, підряду тощо.

Договори позики. Найбільш суттєвих змін серед договірних правовідносин в час дії правового режиму воєнного стану зазнали відносини за договорами позики. Законом від 15.03.2022 №2120-IX внесено ряд змін до Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), а також закони «Про банки та банківську діяльність», «Про

¹ Договірні відносини у воєнний час. Що змінилось? URL: https://www.lawfirm-pryadko.com/articles/dogovornye_otnosheniya_v_voennoe_vremya_chno_izmenilos

споживче кредитування» та «Про іпотеку». Під час воєнного стану та протягом 30 днів після його закінчення (скасування) кредитор суттєво обмежується в правах. Зокрема, він не вправі:

- збільшувати відсоткову ставку (виключення – коли змінна відсоткова ставка закріплена договором);
- нараховувати штрафи, пеню, три проценти річних, інфляційні втрати або накладати інші види відповідальності у разі прострочення внесення платежів;
- вимагати погашення боргу у повному обсязі, чи достроково (коли у договорі передбачені певні конкретні строки погашення);
- іпотекодержатель не може протягом цього періоду набути права власності на предмет іпотеки, продати відповідний об'єкт нерухомості, виселити з нього мешканців.

Фактично позичальнику надається можливість не обслуговувати свій кредит (не вносити платежі згідно з графіком), і жодних штрафних санкцій за це не буде.

За позичальником зберігаються договірні зобов'язання щодо погашення тіла кредиту та нарахованих відсотків. Адже нарахування відсотків кредиторами – законний процес. Той факт, що деякі банки у перші місяці війни запровадили кредитні канікули та призупинили нарахування відсотків, було актом доброї волі, а не вимогою закону.

Договори оренди. Сам по собі факт введення воєнного стану, запровадження обмежень чи навіть бойових дій на певній території не звільняє орендарів від договірних зобов'язань, насамперед – внесення орендних платежів. Потрібно довести, що ці обставини створюють перешкоду для виконання обов'язку за договором – сплати коштів.

Натомість за дотримання певних встановлених законом процедур орендар може затримати плату або вимагати її зменшення, зміни умов виплати, призупинення дії або розірвання договору оренди тощо. Також у випадку застосування форс-мажору орендар не буде нести відповідальності за невиконання зобов'язань за договором, тобто на нього не будуть накладені штрафні санкції та від нього не буде вимагатися відшкодувати збитки.

Щоб мати змогу скористатися форс-мажором, потрібно дотриматись процедури повідомлення орендодавця про наявні обставини.

В деяких договорах оренди містяться форс-мажорні застереження, на підставі яких орендар звільняється від орендної плати на час дії форс-мажорних обставин. Проте за відсутності такого застереження орендареві буде складно довести неможливість використання майна та бути звільненим від орендної плати, якщо, приміром, доступ до майна зберігається.

Договір підряду. Доводити неможливість належного виконання договірних зобов'язань через форс-мажор потрібно виконавцеві. Як і за іншими цивільно-правовими договорами, виконавець може скористатися можливостями: перенесення строків виконання робіт чи послуг, а також внесення змін до договору

або його розірвання. Натомість замовник може скористатися форс-мажором як підставою затримки платежів за виконані роботи чи послуги, зокрема – домовитися з виконавцем про відстрочку або розстрочку внесення таких платежів. Натомість як замовник, так і виконавець повинні дотримуватися процедури вчасного повідомлення іншої сторони договору про наявні перешкоди у виконанні зобов'язань. Вочевидь складними питаннями є спори навколо договорів будівельного підряду у тому випадку, коли об'єкт будівництва зруйновано або значно пошкоджено внаслідок збройної агресії рф. Адже замовник має відшкодувати виконавцеві всі фактично понесені витрати попри те, що договір не буде виконаний, тобто об'єкт будівництва неможливо здати замовнику згідно з умовами договору.

Отже, лише за договорами позики в питанні застосування форс-мажору розставлені всі крапки над «і». За іншими цивільно-правовими договорами сторонам потрібно буде доводити наявність причинно-наслідкового зв'язку між форс-мажорними обставинами та невиконанням (неналежним виконанням, затримкою виконання) зобов'язань. Лише за таких умов сторона-порушник буде звільнена від відповідальності. В решті випадків правове регулювання договірних відносин здійснюється на тих самих засадах, що й у мирний час.

2. Застосування штрафних санкцій в договірних відносинах в умовах воєнного стану. Актуальна практика Верховного Суду ²

З повномасштабним вторгненням рф до України 24 лютого 2022 року договірні правовідносини опинились під загрозою їх невиконання у зв'язку з настанням обставин непереборної сили – війни. Введення воєнного стану на території України Указом Президента України № 64/2022, практично наразі є однією з небагатьох законних підстав для захисту прав сторін договірних відносин. Хоча факт введення воєнного стану на території України фактично не спричиняє безпосередніх наслідків для сторін договірних правовідносин в цілому, щодо захисту порушених прав та понесених збитків, однак законодавче засвідчення військового вторгнення надає змогу захищати свої права сторонам договору у судовому порядку на підставі настання форс-мажорної обставини (обставини непереборної сили).

Війна як надзвичайна та невідворотна обставина, що об'єктивно унеможлиблює виконання зобов'язань, передбачених умовами договору. Відповідно до ст. 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні», **форс-мажорними обставинами** (обставинами непереборної сили) є надзвичайні та невідворотні обставини, що об'єктивно унеможлиблюють виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків згідно із законодавчими та іншими нормативними актами.

² Григор'єв Д. Застосування штрафних санкцій в договірних відносинах в умовах воєнного стану. URL: <https://armada.law/blog/zastosuvannya-shtrafnih-sankcij-v-dogovirnyh-vidnosynah-v-umovah-voyennogo-stanu/>

До переліку форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) також **відносять:** загроза війни, збройний конфлікт або серйозна погроза такого конфлікту, включаючи але не обмежуючись ворожими атаками, блокадами, військовим ембарго, дії іноземного ворога, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна, дії суспільного ворога, збурення, акти тероризму, диверсії, піратства, безлади, вторгнення, блокада, введення комендантської години тощо.

На підтвердження вищевикладеного, Торгово-промислова палата, на підставі ст.ст. 14, 14¹ Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні», Статуту ТПП України, в офіційному Листі від 28.02.2022 №2024/02.0-7.1 засвідчила форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили): військову агресію рф проти України, що стало підставою введення воєнного стану із 05 години 30 хвилин 25 лютого 2022 року строком на 30 діб, відповідно до Указу Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» (наразі воєнний стан періодично продовжується указами Президента України, які затверджуються законами Верховної Ради України): «Враховуючи це, ТПП України підтверджує, що зазначені обставини з 24 лютого 2022 року до їх офіційного закінчення, є надзвичайними, невідворотними та об'єктивними обставинами для суб'єктів господарської діяльності та/або фізичних осіб по договору, окремим податковим та/чи іншим зобов'язанням/обов'язком, виконання яких/-го настало згідно з умовами договору, контракту, угоди, законодавчих чи інших нормативних актів і виконання відповідно яких/-го стало неможливим у встановлений термін внаслідок настання таких форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили)».

Практика Верховного Суду у сучасній правовій системі України. Актуальна практика Верховного Суду. Сучасній правовій системі України не притаманне поняття судового прецеденту в класичному його розумінні, проте, важливо відмітити, що відповідно до норм чинного законодавства, висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду (далі – ВС), є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права. Висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках ВС, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права.

Враховуючи зазначене, необхідно зауважити, що роль судової практики наразі є дієвим механізмом врегулювання проблемних питань, що виникли у результаті порушення умов договірних відносин, що спричинено військовою агресією рф проти України. ВС наразі формується судова практика, щодо врегулювання зазначеної проблематики, що стосуються порушення договірних правовідносин у різних сферах господарювання в умовах воєнного стану, а також питання накладення штрафних санкцій за їх невиконання. Враховуючи важливість реалізації права на справедливий суд, відповідно до засад ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, пов'язане з вимогами щодо єдиного

застосування закону, надзвичайно важливо забезпечити можливість захистити права усіх сторін господарських правовідносин, що понесли збитки, у зв'язку з воєнною агресією рф проти України.

Особливо важливо звернути увагу на актуальну судову практику та позиції ВС з питань накладення штрафних санкцій за порушення умов договірних правовідносин у різних сферах господарювання, що були спричинені військовою агресією рф проти України.

I. У сфері договірних відносин, що пов'язані з доставкою вантажів слід звернути увагу на судову справу №904/822/22. Відповідно до фабули справи підприємство звернулося з позовом до свого контрагента про стягнення штрафу за прострочення термінів доставки вантажів та порожніх вагонів. Відповідач просив зменшити розмір заявленої до стягнення суми штрафу до однієї гривні та звертав увагу суду, що зобов'язання з перевезення виконано у повному обсязі, вантаж доставлено, а саме підприємство (перевізник) має стратегічне значення для економіки держави. ВС судові рішення господарського суду та апеляційного господарського суду було змінено, а саме зменшено розмір штрафу за несвоєчасну доставку вантажу, в решті судові рішення було залишені без змін.

Відповідно до Постанови КГС ВС у даній справі, суд врахувавши доводи обох сторін та загальні засади цивільного законодавства, з метою необхідності забезпечення балансу інтересів сторін, зменшив розмір заявленого до стягнення штрафу до 50% від заявленої суми.

Судом враховано, що підприємство яким було прострочено терміни доставки вантажу має необхідність дотримуватись військово-транспортного обов'язку в умовах воєнного стану, що передбачає матеріально-технічне забезпечення і залежить від фінансового становища підприємства.

Також враховуючи вищевикладене, важливо зауважити, що судом було встановлено, що зазначені обставини не залежать від того, в який саме період відбувалися перевезення вантажів відповідачем (до початку чи після введення воєнного стану в Україні).

Враховуючи те, що відповідач має стратегічне значення для економіки та безпеки держави і на нього покладено обов'язок щодо утримання у справному стані рухомого складу для забезпечення діяльності ЗСУ наявні обставини, які мають істотне значення у розумінні ч. 3 ст. 551 ЦК України.

Відповідно до ч. 3 ст. 551 ЦК України розмір неустойки може бути зменшений за рішенням суду, якщо він значно перевищує розмір збитків, та за наявності інших обставин, які мають істотне значення.

Також у договірних відносинах, що пов'язані з доставкою вантажу, важливо звернути увагу на судову справу №924/75/23.

КГС ВС зазначено, що оскільки перевізником порушено зобов'язання з поставки товару у встановлений договором термін, обґрунтованим є нарахування

неустойки за порушення строків поставки товару для товариства за зворотнім позовом.

Суди попередніх інстанцій відхилили посилання перевізника на наявність форс-мажорних обставин, оскільки останнім не повідомлено у встановлені терміни іншу сторону про форс-мажорні обставини і не надано відповідної довідки сертифікату, які могли бути видані йому ТПП України за його зверненням в установленому порядку на підтвердження того, що початок військових дій зі сторони рф унеможливають виконання його зобов'язань за спірним договором.

Тобто, враховуючи актуальну судову практику ВС, для підтвердження форс-мажорних обставин, що спричинені військовими діями зі сторони рф та унеможливають виконання зобов'язань за спірним договором, необхідно надати відповідну довідку сертифікату які могли бути видані йому ТПП України.

Приймаючи до уваги початок військових дій зі сторони рф, а також зважаючи на відсутність у позивача за зустрічним позовом будь-якої шкоди або прямих збитків внаслідок неналежного виконання відповідачем за зустрічним позовом своїх зобов'язань за договором, суди попередніх інстанцій дійшли обґрунтованого висновку про зменшення розміру пені. ВС погодився з висновками судів попередніх інстанцій.

II. Врегульовуючи питання порядку накладення штрафних санкцій за невиконання, або несвоєчасне виконання умов договірних відносин під час дії воєнного стану, ВС також розглянуто питання притягнення до відповідальності за порушення відповідачем договірних зобов'язань у частині **своєчасної сплати наданих послуг з передачі електричної енергії**.

Позивач звернувся з позовом до КП, у позовних вимогах просив стягнути з відповідача суму основного боргу, пеню та штраф з 26.02.2022 до 25.04.2022, інфляційні втрати, три відсотки річних у зв'язку з порушенням відповідачем договірних зобов'язань у частині своєчасної сплати наданих послуг з передачі електричної енергії.

Відповідно до Постанови ВС у справі №922/1948/22, судові рішення попередніх судових інстанцій залишено без змін. Попередньо рішенням господарського суду, залишеним без змін постановою апеляційного господарського суду, позов задоволено частково, стягнуто з відповідача на користь позивача три відсотки річних, інфляційні втрати, відмовлено в частині позовних вимог щодо стягнення пені та штрафу, закрито провадження у справі в частині стягнення суми основного боргу за відсутністю предмета спору.

Предметом касаційного оскарження були судові рішення в частині відмови у задоволенні позову щодо стягнення пені та штрафу. Відповідно до Постанови ВС справі №922/1948/22, враховуючи здійснення державного регулювання з метою досягнення балансу інтересів споживачів, суб'єктів господарювання, що провадять діяльність у сферах енергетики та комунальних послуг, і держави, забезпечення енергетичної безпеки, європейської інтеграції ринків електричної енергії та

природного газу України, судові рішення залишено без змін, оскільки нарахування та стягнення штрафних санкцій зупинене на період дії в Україні воєнного стану та протягом 30 днів після його припинення або скасування.

Враховуючи вищевикладене, також важливо звернути увагу на Постанову ВС у судовій справі №911/2269/22.

Позивач, не погоджуючись із судовими рішеннями судів попередніх інстанцій, звернувся із касаційною скаргою, в якій просить скасувати оскаржувані судові рішення про часткове задоволення вимог про стягнення пені за невиконання господарського зобов'язання **за договором на закупівлю робіт з виготовлення (ремонту) обладнання.**

ВС дану касаційну скаргу залишено без задоволення, оскільки законодавець надає суду право зменшувати розмір неустойки, а не звільняти боржника від її сплати.

Водночас сукупність обставин у конкретних правовідносинах може вказувати на несправедливість стягнення з боржника неустойки в будь-якому істотному розмірі.

Визначення справедливого розміру неустойки належить до дискреційних повноважень суду.

У вирішенні судом питання про зменшення розміру заявленої до стягнення неустойки підлягають врахуванню та оцінці на предмет підтвердженості та обґрунтованості як підстави для зменшення неустойки, що прямо передбачені законом (ч. 3 ст. 551 ЦК України), так і підстави, які хоча прямо й не передбачені законом, однак були заявлені як підстави для зменшення розміру неустойки та мають індивідуальний для конкретних спірних правовідносин характер.

Питання про можливість у конкретній справі застосовувати приписи чч. 10, 11 ст. 265 ЦПК України суд вирішує на власний розсуд з урахуванням обставин, що мають істотне значення, на основі принципів розумності, справедливості та пропорційності (№ 910/14524/22).

Отже, у випадку неможливості досудового врегулювання розбіжностей між контрагентами щодо питань порушення умов виконання договірних зобов'язань та відшкодування завданих збитків, що спричинені російською військовою агресією, вирішення даного питання зазвичай покладається на суд. З аналізу актуальної практики ВС вбачається тенденція застосування принципу балансу інтересів сторін договірних правовідносин, що одночасно постраждали від російської агресії. Застосування даного принципу дає змогу суду врегулювати розбіжності щодо умов виконання договірних відносин та питань застосування штрафних санкцій, врахувавши інтереси усіх сторін договірних відносин. Проте, також важливо зазначити, що настання форс-мажорної обставини (обставини непереборної сили) для більшості договірних правовідносин не є достатньою підставою для підтвердження неможливості виконання умов договору. Для підтвердження об'єктивних причин невиконання, або несвоєчасного виконання умов договору,

сторона договірних правовідносин має забезпечити докази впливу зазначеної обставини непереборної сили на неможливість виконання умов договору.

Питання для самоперевірки знань:

1. Які положення такої частини ЦК України, як «Прикінцеві та перехідні положення», стосуються особливостей регулювання договірних відносин у період дії воєнного стану?
2. Чи є збройна агресія РФ проти України форс-мажорною обставиною? На чому засновується Ваше твердження?
3. Яким суб'єктом засвідчуються форс-мажорні обставини?
4. Які зміни відбулися у нормативному регулюванні договірних відносин позики у період діє воєнного стану?
5. Які зміни відбулися у нормативному регулюванні орендних договірних відносин у період діє воєнного стану?
6. Які зміни відбулися у нормативному регулюванні підрядних договірних відносин у період діє воєнного стану?
7. Які особливості застосування штрафних санкцій в договірних відносинах в умовах воєнного стану?
8. Що таке «форс-мажорні обставини» (обставин непереборної сили)?
9. Які обставини відносять до форс-мажорних?
10. Якою є практика Верховного Суду щодо питань порушення договірних правовідносин в умовах воєнного стану та питань накладення штрафних санкцій за їх невиконання?